

TURİZMİN EKONOMİYE KATKISI ÜZERİNE AMPİRİK BİR DEĞERLENDİRME

AN EMPIRICAL EVALUATION OF THE CONTRIBUTION OF TOURISM TO THE ECONOMY

Muhsin KAR*

Ebru ZORKİRİŞÇİ**

Metin YILDIRIM***

ÖZET

Son yarım yüzyıl içerisinde buldukları ülkeden başka ülkelere çeşitli amaçlarla giden insanların sayısındaki hızlı artış, gidilen ülkelerde yarattığı kültürel ve ekonomik etkiler sebebiyle araştırmacılar ve politika yapıcıları açısından ilgi odağı haline gelmiştir. Bu bağlamda turizm, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınmalarını gerçekleştirebilmek için gerekli olan döviz girdisini sağlama, yeni gelir yaratma ve istihdam olanaklarını artırma özelliği ile bir çok ülkede öncelikli sektör haline gelmiştir. Bu makalenin amacı, turizm sektörünün ekonomiye katkısını ele almak, ülkeyi diğer ülkelerle karşılaştırarak bu sektördeki yerini dünya ölçeğinde görmek ve yapılan yatırımları, elde edilen gelirleri ve Türkiye'ye gelen turist sayısını belirleyen etkenleri ekonometrik olarak ortaya koymaktır.

Anahtar Sözcükler: *Turizm Gelirleri, Turist Sayısı, Turizm Yatırımları, Ekonometrik Tahmin.*

ABSTRACT

There has been an increasing interest from the researchers and policy makers in economic and cultural effects of the people visiting other countries in an increasing rate during the last half century. In this context, in order to carry out economic development, tourism has become one of the priority sectors which provides for the shortage of foreign exchange, creates new income and increases the employment possibilities in developing countries. The aim of this article is to deal with the contribution of the tourism sector to the economy, to see the place of the country in the world by comparing with the other countries in terms of this sector and to econometrically determine the factors effecting investment, income and the number of tourists coming to Turkey.

Keywords: *Tourism income, Number of Tourists, Tourism Investments, Econometric Estimation.*

---

* Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, Öğretim Üyesi

** Cemil Alevli İlköğretim Okulu Müdür Yardımcısı

*** Gaziantep Üniversitesi İ.İ.B.F. İktisat Bölümü, Öğretim Üyesi

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'na kadar lüks bir ihtiyaç olarak kabul edilen, 1960'lı yıllara kadar ise kültürel bir hareket olarak kendini gösteren turizm, günümüzde zorunlu ihtiyaçlar arasında kabul edilmeye başlanmıştır. Artık turizm dünyada hızla gelişen ve bacasız sanayi olarak adlandırılan bir sektördür. Özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülke ekonomilerinin karşılaştığı dar boğazların aşılmasında adeta bir çıkış noktası haline gelmiştir. Turizm özellikle gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarını tamamlayabilmeleri için ihtiyaç duyulan döviz sağlama, ülkede üretim çeşitliliğini artırması ve istihdam oluşturması bakımından çok önemlidir. Turizmin ekonomik etkileri Türkiye açısından değerlendirildiğinde; ihracata kıyasla minimum destekle yurtdışından sağladığı döviz geliri, yurt içinde yarattığı katma değer, istihdam gücü ve diğer sektörler için katkıları ile makro ekonomik açıdan üstünlükleri olan bir sektör olduğu görülmektedir.

Türkiye sahip olduğu doğal güzellikleriyle ve kültürel konumuyla potansiyel bir turizm cennetidir. Hemen hemen tüm turizm aktivitelerinin yaşatılabileceği merkez statüsüne sahiptir. Özellikle 1980 sonrasında Türkiye'de turizm çeşitliliğinin yaşatılabilmesi için doğal kaynakların uygun yatırım projeleriyle değerlendirme çalışmalarına hız verilmiş, sektör için gerekli şartlarda teşvikler sağlanarak özel işletmelere imkanlar tanınmış ve dünya turizm pazarındaki payın artırılmasına başlanmıştır.

Bu bağlamda makalenin amacı, öncelikle 1980 sonrası Türk turizm yatırımları, turizm gelirleri ve Türkiye'ye gelen yabancı turist sayılarındaki gelişmeleri ele alarak, Türk turizminin dünya turizmi ile ülke ekonomisi içindeki yerini incelemektir. İkinci olarak, Türkiye'de yatırım, ülkeye gelen yabancı turist sayısı ve turizm gelirleri arasındaki ilişkileri ekonometrik analizlerle ortaya koymaktır.

TURİZMİN EKONOMİK YÖNÜ

Günümüzde milyonlarca insanın, gezme, görme, dinlenme, öğrenme ve eğlenme gibi sosyo-kültürel ve psikolojik gereksinimlerini karşılamak için yaşadıkları yerlerden geçici olarak ayrılıp farklı ülkelere gitmeleri turizm olarak adlandırılmaktadır (Barutçugil, 1982; Kozak ve Diğerleri, 1997). Turizm, sosyal ve kültürel boyutları olan bir olgu olsa da en fazla ekonomik yönüyle ele alınan toplumsal bir faaliyettir (Olalı ve Timur, 1988; Toskay, 1989). 1980'li yıllardan itibaren ekonomik ve kitlesel bir olgu haline gelen turizmin özellikle gelişmekte olan ülke ekonomileri üzerindeki olumlu etkileri, turizmin ekonomik yönünü daha da ön plana çıkarmıştır. Ülke ekonomilerinin karşılaştığı ulusal ve uluslararası ekonomik sorunların çözümünde ve darboğazların aşılmasında turizm, dinamik ve ekonomik

olma özelliği ile adeta bir çıkış noktasını oluşturmaktadır (Çımat ve Bahar, 2003).

Bu bağlamda turizmin ülke ekonomisine etkileri; ödemeler dengesine etkisi, gelir etkisi ve istihdam artışı etkisi temel başlıkları altında ayrıntılı bir şekilde değerlendirilebilir.

Turizmin Ödemeler Dengesi Üzerindeki Etkisi

Uluslararası turizmin neden olduğu döviz hareketleri, turist gönderen ülkenin döviz talebini, turist kabul eden ülkenin de döviz arzını artırıcı bir rol oynadığından, ülkelerin dış ödemeler dengesini etkilemektedir (Bulut, 2000). Bu özelliği ile turizm gelirleri, döviz sıkıntısı çeken ve ödemeler dengesi açık veren ülkeler için oldukça önemli bir döviz kaynağıdır (Hamitoğulları, 1968; Aruoba ve Alpar, 1992:113; Pınar-Tavmergen, 1998; Çakır, 2001; Tosun, Timothy ve Öztürk, 2003) .

Türkiye'nin dış ödemeler bilançosundaki açık uzun yıllardır bir sorun olarak kendisini göstermektedir. Ekonomik kalkınmayı gerçekleştirebilmek için 1960'lı yılların başından itibaren 5 yıllık kalkınma planları oluşturulmaya başlanmıştır. Ancak özünde ithal ikameci bir anlayışın ürünü olan bu politikaların uygulanmaya konulmasına rağmen, bu politikaların tam anlamıyla bir çözüm olmadığı daha 1960'lı yılların sonunda kendisini göstermiş ve ülke 1968 yılında döviz yetersizliği açısından çok kritik bir noktaya ulaşmıştır (Hamitoğulları, 1968:109). Gelişmekte olan ülkeler kalkınma ve sürekli yüksek bir büyüme oranını sağlayabilmek için gerekli olan yatırımları gerçekleştirebilmek için gelişmiş ülkelere ileri teknoloji, hammadde ve ara mal ithal etmek zorunda kalmaktadırlar. Bu durum gelişmekte olan bir ülkenin dövize olan ihtiyacının önemini göstermektedir. 1970'li yılların sonunda gerek uluslararası alanda yaşanan ekonomik gelişmeler, gerekse ulusal alandaki ekonomik ve politik gelişmeler ithal ikameci anlayışın sınırlarına gelindiğini göstermiş ve ülke 1979 yılının sonunda ekonomik krize girmiştir. Krizden kurtulmak için "24 Ocak kararları" olarak bilinen bir dizi ekonomik önlem Dünya Bankası ve IMF gibi uluslararası finansal kurumların da desteğiyle bir istikrar paketi içerisinde 1980 uygulamaya konulmuştur. Devletin ekonomiden çekilmesini, dış ticaretin liberalize edilmesini, ekonominin her alanında piyasa güçlerinin daha çok belirleyici olmasını öneren bu liberal politika uzun yıllar uygulanan ithal ikameci anlayıştan ihracata yönelik kalkınma anlayışına yönelmeyi amaçlamış ve dolayısıyla kalkınma için gerekli olan döviz ihracat yoluyla elde etmeyi öngörmüştür. Turizmin önemi daha önce hazırlanan kalkınma planlarında vurgulanmış olmasına rağmen (İlkin ve Dinçer, 1991), bu yeni dönemde ülkeye giren döviz miktarını artırmada turizmin de önemli bir rol oynayabileceği anlayışı ön plana çıkmaya başlamıştır (Tosun, 2001). Çünkü turizm gelirlerinden elde edilen dövizin maliyeti, üretildiği yerde tüketildiği ve teşvikler yönünden daha şanslı bir sektör olduğundan dolayı ihraç

ürünlerinin maliyetinden daha düşüktür. Bu sebeple uluslararası ticarete petrolden sonra ikinci sırayı almıştır.

Turizm gelirlerinin yıllar itibariyle gelişimi incelendiğinde, Türkiye'nin net turizm gelirleri 1980 yılında kadar 326 milyon dolar iken, 1985 yılında 1.4 milyar dolar, 1990'da 3.2 milyar dolar, 1995'te 4.9 milyar dolar ve 2001'de 8.9 milyar dolar seviyelerine ulaştığı, Tablo-3'te görülmektedir. Yıllar itibariyle turizm gelirlerindeki artışın ödemeler dengesini pozitif olarak etkilediği görülmektedir.

Turizmin Gelir Etkisi

Ekonomide bir ekonomik birimin harcaması diğer bir ekonomik birimin gelirini oluşturmaktadır. Turizm sektöründe ise, turistlerin yaptıkları harcamalar sektörde çalışanların ücretlerini ve sektörle ilgili diğer gelirleri oluşturmaktadır. Turizm sektörü bir çok faaliyet koluyla yakın ilişki içerisinde olduğundan, turizm gelirleri diğer bir çok mal ve hizmetlerin tüketimine ve ihracatına olanak sağlamaktadır. Yani turist bir ülkeye geldiğinde, o ülkede yaptığı her harcama sadece turizmle uğraşan kişilere değil, turistlerin harcama yaptıkları diğer sektörlerle de gelir sağlamaktadır. Dolayısıyla turizm harcamaları çarpan mekanizması ile kendisinden kat kat fazla gelir yaratılmasına neden olmaktadır. Nitekim, İçöz ve Kozak (1998:255), Türkiye üzerine yapılan bir çalışmaya göre çarpan katsayısının 1.9 olduğunu söyleseler de literatürde farklı katsayıların olduğu görülmektedir. Bu katsayı, yapılan bir harcamanın neredeyse kendisinin iki katı kadar bir gelir artışına neden olduğu anlamına gelmektedir.

Turizm sektörünün yarattığı geliri tam olarak ölçebilmek için, turizme aktarılan payın bilinmesi gerekir. Örneğin, oteller ve lokantalar, yiyecek ve içecek gereksinimlerini iç piyasadan sağlamakta ve böylece iç gelirin ortaya çıkması gerçekleşmektedir. Turizme girdi sağlayan sektörler ulaştırma sektöründen tarım ve hayvancılığa kadar uzanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, bir ekonomide turizmden elde edilen gelir, değişik kesimler (otel, seyahat acentesi, yiyecek-içecek işletmeleri, toptancılar, gıda işletmeleri, personel harcamaları, vergiler vb.) tarafından paylaşılmaktadır. Bütün bu tartışmalar turizm gelirlerinin ekonomide geniş alanda bir gelir akımının oluşmasına katkıda bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Turizmin İstihdam Artışı Etkisi

Turizm sektörü, sadece turistik tüketim harcamalarının yapılması ve bu yolla gelir yaratılmasından oluşmamaktadır. Bununla beraber turizm talebini karşılamak için işletmelerin yeni yatırımlar gerçekleştirmeleri ve dolayısıyla doğası gereği emek yoğun olan bu sektörün gelişimi istihdamı artırarak ülke ekonomisine katkılar sağlamaktadır.

Turistik üst yapı tesislerinin inşa edilmesi, daha çok iş gören istihdamını ve inşaat malzemesi kullanımını gerektireceğinden, yatırım harcamalarında meydana gelen bir artış, ilk andan itibaren ekonomiye yayılarak bir harcama ve dolayısıyla gelir akımı yaratmaktadır. Ayrıca turizm, emeğin yoğun olarak kullanıldığı bir sektör olduğundan yatırımın başlaması ile istihdam artışı sağlamaya başlarken, tamamlanmasıyla da o sektördeki kalifiye işgücünün istihdamı için yeni iş olanakları yaratmaktadır. OECD verilerine göre, Türkiye’de turizmde (otel ve restoranlarda, seyahat acentelerinde, ulusal turizm yönetiminde ve turizm endüstrisinin diğer sektörlerinde) istihdam edilen işgücü miktarının 1980’de 80 bin, 1988’de 140 bin, 1995’te 200 bin civarında olduğu belirtilmektedir (Tosun, 1999:227, Tosun, Timothy ve Öztürk, 2003:142). DİE’nin verilerine göre ise, bu sektörde 1992’de 700 bin civarında olan işgücü istihdamı, 1997’de 1 milyonun üzerine çıkmıştır (www.tursab.org.tr). TURSAB’ın AR-GE bölümünün tahminlerine göre 2003 yılı sonu itibariyle bu sektörde doğrudan istihdam 1 milyon 200 bini aşmış ve bu sektörün dolaylı olarak yarattığı toplam istihdam ise 3 milyonu geçmiştir (www.tursab.org.tr). Turizm sektörünün toplam istihdam içerisindeki payı da önemli boyutlara ulaşmış ve 2000 yılında %4.8 olan payı, 2001 yılı sonu itibariyle %5.1’e çıkmıştır. Bu artışta ekonomik kriz sonucu toplam istihdamdaki %5.7 oranındaki daralmaya karşılık, turizm sektörünün %1 daralma göstermesinin de katkısı olmuştur. Tunç ve Saç (1998:93), doğrudan ve dolaylı istihdam açısından aile fertleriyle birlikte yaklaşık 10 milyon birey geçimini bu sektörden sağlamaktadır.

Turistik talebi karşılamanın temel koşulu altyapı bakımından (ulaştırma, kanalizasyon çalışmaları vb.) hazır olabilmektir. Dolayısıyla turizm gelirleri ile altyapı yatırımları arasında doğrudan sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Altyapı yatırımları devletin sosyal işlevleri içinde ele alınmakta ve görünmeyen hizmet olarak hem halkın yararlanması hem de ekonomik gelişme amacıyla gerçekleştirilmektedir. Turizmdeki gelişmelerin altyapıyı geliştirici ve yönlendirici bir etki gösterdiği söylenebilmektedir. Bu noktada dikkat çekilmesi gereken bir diğer unsur ise, doğal güzelliklerin, denizin ve kumun bol olduğu gelişmiş bölgelerin daha çok turist aldığı ve bunun sonucu olarak ülkedeki gelir dağılımını da olumsuz olarak etkilediğidir (Tosun, Timothy ve Öztürk, 2003).

TÜRK TURİZMİNİN GELİŞME EĞİLİMLERİ

Turizm sektörünün sürdürülebilir bir gelişme içerisinde büyümesini sağlamak, doğal ve kültürel kaynakları korumak, artırmak ve geliştirmekle mümkün olmaktadır. Ayrıca turizm, ekonomik kalkınmaya en büyük katkıyı sağlayan sektörlerin başında gelmektedir. Türkiye’de turizm sektörünün önemi planlı dönemin başladığı 1960’lı yıllardan beri vurgulanmış olmasına rağmen, tam anlamıyla çağdaş bir turizm yapılanmasının gerçekleşmesi

doğrultusundaki adımlar ancak 1980'li yıllarda atılmaya başlanmıştır (Egeli, 1997; Çakır, 2001; Pınar-Tavmergen, 1998).

Türkiye'nin Uluslararası Turizm Pazarındaki Payı

Türkiye'de ve dünyada 80'li yıllarda, turizmin önemli bir hükümet politikası olarak kabul edilerek buna göre yönlendirici düzenlemelerin yapılması ve özellikle teşviklerin artırılması turizm yatırımlarına ilgiyi çekmiş ve hız kazandırmıştır.

Artan yatırımlar ve başarılı tanıtımlar sonucunda döviz gelirlerinde önemli artışlar sağlanması, milli gelire olan katkısı ve yarattığı iş ve istihdam hacmi ile turizm çok önemli bir sektör olarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin gündeminde yer almıştır. Sektörün önemini kavrayan ve bu doğrultuda gerçekleştirdiği atılımlarla Türkiye, 1990'lı yıllarda dünyada turizm piyasasına ilgi duyulan bir ülke konumuna gelmiştir.

Tablo 1'de görüldüğü üzere; Türk turizm gelirlerinin dünya turizm gelirleri içerisindeki payı 1990 yılında %1.4 iken (Altınok, 1998:88), 1991 yılında Körfez krizi etkisiyle %0.9'a düşse de, 1995 yılından sonra istikrarını korumuştur. Ancak 1999 yılında deprem nedeni ile bir düşüş göstermiş ve dünya turizm gelirlerinde bir azalma olmamasına rağmen aldığı pay %1.2 seviyelerine inmiştir (Uğurlu, 2002). Bunun da en büyük nedeni turizm sektörünün diğer sektörlerle oranla dünyada ve ülkede yaşanan ekonomik ve politik gelişmelerden daha çabuk etkilenmesidir (Bulut, 2000; Tosun, 2001:293). Bu olumsuzluklara rağmen Türkiye, 2000 ve 2001 yıllarında dünyada en çok turizm geliri elde eden ilk 15 ülke içinde 11. sırada yer almıştır.

Tablo 1. Uluslararası Turizm Gelirlerinde Türkiye'nin Payı

Yıllar	1991	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Uluslararası Turizm Gelirleri (Milyar \$)	277.0	406.5	436.0	436.0	442.4	455.3	477.4	462.2
Türkiye'nin Turizm Gelirleri (Milyar \$)	2.7	4.9	5.9	8.0	7.8	5.2	7.6	10.1
Türkiye'nin Payı (%)	0.9	1.2	1.4	1.8	1.7	1.2	1.6	2.2

Kaynak : Development of Tourism in Turkey, DPT, 2003.

Tablo 2'de görüldüğü üzere, 1991 yılından itibaren Türkiye'ye gelen turist sayısı yavaş da olsa artma eğilimindedir. 1999 yılında yaşanan Marmara depreminin etkisiyle gelen turist sayısında bir azalma görülse de normal yükselişine devam etmiştir.

Tablo 2. Uluslararası Turizm Faaliyetlerinde Türkiye'nin Payı

Yıllar	1991	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Uluslararası Turist Sayısı (Milyon Kişi)	463.0	581.3	592.0	624.0	635.0	657.0	698.0	692.0
Türkiye'ye Gelen Turist Sayısı (Milyon Kişi)	5.2	7.7	8.6	9.6	9.7	7.4	10.4	10.8
Türkiye'nin Payı (%)	1.0	1.3	1.3	1.5	1.5	1.2	1.5	1.5

Kaynak : Development of Tourism in Turkey, DPT, 2003

Türkiye turizminin dünya turizmi içindeki yerinin yükselmesinde en büyük etkenlerden birisinin bu sektördeki hizmet ve konaklama yerlerinin dünya kalitesine ulaşmasının olduğu söylenebilir.

Turizm Gelirlerinin GSMH, İhracat ve Toplam Döviz Girdisi İçindeki Oranı

Turizmin ekonomi içindeki yerini gösteren en önemli göstergelerden biri de turizm döviz gelirlerinin ihracat ve GSMH ile ödemeler dengesi içindeki payıdır.

Tablo 3, turizm döviz gelirlerinin ihracattan elde edilen döviz gelirleri içindeki payını göstermektedir. 1980 yılında %11.2 olan bu oranın, 1985'de %18.6 gibi bir orana ulaştığı görülmektedir. 1992 yılında bu oran %24.7 düzeyine, 1997-1998 yıllarında ise %25 düzeylerine ulaşmıştır. Dış faktörlere duyarlı olan turizm sektöründe; Körfez savaşının olduğu 1991, 1996, Marmara depreminin olduğu 1999 ve 2003 yıllarında, turizm gelirlerinin ihracat içindeki payı %18'ler civarında ve 2000, 2001 ve 2002 yıllarında ise %20'lerin üstünde gerçekleşmiştir. Genel olarak ise turizm gelirlerindeki gözle görülür artış 1984 yılından sonra gözlenmektedir (İlkin ve Dinçer, 1991).

Diğer bir gösterge de turizm gelirlerinin GSMH içindeki payıdır. Turizmin GSMH'ye etkisinin bulunmasında yalnızca uluslararası turizmden sağlanan döviz gelirleri hesaplamalara dahil edilmektedir. Gerçekte uluslararası turizmden çok daha fazla olan iç turizm akımlarının GSMH'ye etkisi pek bilinmemektedir.

Tablo 3. Turizm Gelirlerinin İhracat Gelirlerine Oranı

Yıl	İhracat Gelirleri Milyon Dolar (I)	Turizm Gelirleri Milyon Dolar (II)	II/I %
1980	2.910.1	326.7	11.2
1981	4.702.9	381.3	8.1
1982	5.746.0	370.3	6.4
1983	5.727.8	411.1	7.2
1984	7.133.6	840.0	11.8
1985	7.958.0	1.482.0	18.6
1986	7.456.7	1.215.0	16.3
1987	10.190.0	1.721.1	16.9
1988	11.662.1	2.355.3	20.2
1989	11.625.0	2.556.5	22.0
1990	12.960.0	3.225.0	24.9
1991	13.593.0	2.654.0	19.5
1992	14.715.0	3.639.0	24.7
1993	15.349.0	3.959.0	25.8
1994	18.106.0	4.321.0	23.9
1995	21.636.0	4.957.0	22.9
1996	32.067.0	5.962.1	18.5
1997	32.110.0	8.088.5	25.2
1998	30.662.0	7.808.9	25.4
1999	28.842.0	5.203.0	18.0
2000	30.731.0	7.636.0	24.8
2001	34.373.0	8.090.0	23.5
2002	40.124.0	8.473.0	21.1
2003	51.021.0	9.676.0	18.9

Kaynak: Turizm İstatistikleri 2001, TC. Turizm Bakanlığı Yatırımlar Genel Müdürlüğü, Mayıs, 2002, Ankara, s. 118, Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi.

Turizm gelirlerinin GSMH içindeki oranlarının değerlendirilmesi Tablo 4'te görülmektedir. Tablo 4 incelendiğinde turizm gelirlerinin GSMH içindeki payı, 1980'den 1984'e kadar belli başlı bir turizm politikası uygulanmadığından %0.8 düzeyinde kalmıştır. 1984 yılından itibaren uygulanan hibe şeklindeki teşviklerin etkisiyle turizm yatırımlarındaki artış turizm gelirlerini de artırmıştır. Türkiye'de turizmden sağlanan döviz gelirlerinin GSMH içindeki payı son yıllarda, Körfez savaşının olduğu 1991 yılında %1.7'ye ve Marmara depreminin olduğu 1999 yılında ise %2.8'e düşmesi dışında sürekli artmıştır. Bu oran 2001 yılında %5.5 olan bu oran son iki yılda düşme eğilimindedir. Göstergelere göre turizm, Türkiye ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Ancak gelişmiş batı ülkelerinde uluslararası turizm gelirleri çok daha fazla iken ihracat ve GSMH içindeki payları düşüktür (Yarcan, 1996:44-45).

Tablo 4. Turizm Gelirlerinin GSMH İçindeki Payı

Yıl	GSMH (Milyon Dolar)	Turizm Gelirleri (Milyon Dolar)	Turizm Gelirleri/GSMH (%)
1980	57.198.3	326.7	0.6
1981	46.087.2	381.3	0.8
1982	52.853.0	370.3	0.7
1983	50.153.5	411.1	0.8
1984	48.986.5	840.0	1.7
1985	52.597.6	1.482.0	2.8
1986	75.173.0	1.215.0	1.6
1987	85.979.0	1.721.1	2.0
1988	90.460.0	2.355.3	2.6
1989	107.544.0	2.556.5	2.4
1990	150.060.7	3.225.0	2.1
1991	150.168.0	2.654.0	1.8
1992	158.122.0	3.639.0	2.3
1993	178.715.0	3.959.0	2.2
1994	132.302.0	4.321.0	3.3
1995	170.081.0	4.957.0	2.9
1996	183.601.0	5.962.1	3.2
1997	192.383.0	8.088.5	4.2
1998	206.552.0	7.808.9	3.8
1999	185.267.0	5.203.0	2.8
2000	201.217.0	7.636.0	3.8
2001	148.166.0	8.090.0	5.5
2002	180.892.0	8.473.0	4.7
2003	239.235.0	9.676.0	4.0

Kaynak: Turizm İstatistikleri 2001, TC. Turizm Bakanlığı Yatırımlar Genel Müdürlüğü, Mayıs, 2002, Ankara, s.117.

Gelişmekte olan ülkelerin kronik olarak döviz dar boğazlarıyla iç içe oldukları ve ekonomik kalkınma için ihtiyaç duyulan yatırım mal ve hizmetleri satın almakta güçlükler çektikleri bilinmektedir. Bu nedenle gelişmekte olan ülkeler, turizmi, geliştirilmesi gereken önemli sektörlerden biri olarak görmektedir. Bunun nedeni de turizmde artan talebin olması ve turizmin üretildiği yerde tüketilmesidir. Kısacası; turistik ürün ve hizmetlere ödenen bedeller, karşılıklı döviz akımı yaratarak döviz artışına veya azalışına sebep olmaktadır. Ancak turizmden kaynaklanan döviz artışı ve azalışını belirlemek çok güçtür. Çünkü yabancı ziyaretçilerin harcamalarının yanında, ayrıca turistik yatırım amacıyla gelen yabancı sermaye, yabancıların yaptıkları turizm amaçlı reklam, promosyon harcamaları, yabancı turizm işletmelerinden alınan komisyonlar, hediyelik eşya satışları ve dış ülkelerin

ulusal turizm bürolarının harcamaları gibi diğer döviz girdilerinin de hesaba katılması gerekmektedir.

Diğer taraftan bu şekilde döviz çıktıları da mevcut olduğundan tümünün dikkate alınması gerekmektedir. Tüm bu döviz girdi ve çıktılarının yıllara göre ayrıntılı olarak belirlenmesinin zorluğu nedeniyle, konuya yerli ve yabancı turistlerin döviz harcamaları açısından bakmak daha doğru olmaktadır.

Tablo 4'e göre turizm gelirlerindeki artışa paralel olarak, turizm gelirinin GSMH içindeki payı da artmış ve 1980 yılında %0.6 olan bu değer, 1990 %2.1'e ve 2001 yılında ise %5.5 seviyelerine ulaştığı görülmektedir.

Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açığını Kapama Oranı

Turizm hareketlerinden doğan harcama-gelir akımı, turizm gelirlerinin ekonomik açıdan bazı belirli özelliklerini ortaya koyarak, gelişmiş ülkelere gelişmekte olan ülkelere döviz akımını sağlayıp, gelir transferini gerçekleştirebilmektedir. Gelen turistlerin konaklama, yeme-içme, ulaştırma, alış-veriş, eğlence gibi çeşitli gereksinimleri karşılamak amacıyla yaptıkları harcamalar ulusal geliri arttırmaktadır.

Tablo 5. Turizm Gelirleri ve Dış Ticaret Açıkları

Turizm Gelirlerinin Dış Ticaret Açıklarını Kapama Payı			
Yıllar	Dış Ticaret Açığı (DTA) (Milyon \$)	Turizm Gelirleri (Milyon \$)	Turizm Gelirlerinin DTA Kapama Payı (%)
1996	10 614	5 650	53.2
1997	15 403	6 208	40.3
1998	14 264	7 177	50.3
1999	10 469	5 203	49.7
2000	22 410	7 636	34.1
2001	4 543	8 090	178.1
2002	8 337	8 473	101.6
2003	14034	9 676	68.9

Kaynak: <http://www.tursab.org.tr/33.htm> (26.03.2003) ve Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi.

Tablo 5'ten de anlaşıldığı gibi, turizm gelirlerinin dış ticaret açığını kapamadaki payı oldukça yüksektir.

Bunun sebepleri içerisinde turizmin üretildiği yerde tüketilen yapısı gösterilebilmektedir. 1999 yılında yaşanan Marmara depremi sonrasında dış ticaret açığı %100'ün üzerinde artarak 2000 yılında 22.410 milyon dolara ulaşmış, krizlerden ve dış etkenlerden çok çabuk etkilenebilen turizm gelirlerindeki toparlanma da çok yüksek düzeyde olamamıştır. Bu sebeple 2000 yılındaki turizm gelirlerinin dış ticaret açıklarını (DTA) kapama oranı

%34 seviyelerinde kalmış ve Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerini takiben uygulanan istikrar programı sonucu dış ticaret açığındaki azalmaya karşılık turizm gelirlerinde görülen artış, turizm gelirlerinin dış ticaret açıklarını kapama oranını artırmıştır.

1980 SONRASI TURİZM YATIRIMLARININ SABİT SERMAYE YATIRIMLARI İÇİNDEKİ YERİ

Sabit sermaye yatırımları, bir ekonomide mal ve hizmet üretimini artırmak ve özellikle gelecek dönemlerde tüketim imkanlarını çoğaltmak amacıyla, üretim faktörlerinin belli bir dönem içinde reel sermayenin arttırılması, düzenlenmesi, muhafazası için kullanılmasıdır. Sabit sermaye yatırımlarının içinde yenileme ve idari yatırımlar, tamamlama yatırımları ve yeni yatırımlar bulunmaktadır (Şahin, 1990:121).

Kalkınma planlarında turizm yatırımlarına yer verilmiş olsa da bu alanda yapılan yatırımlar 1980’li yıllara kadar yetersiz bir düzeyde kalmıştır (Ağaoğlu, 1994). Turizm yatırımlarının, bu sektöre yapılan yatırımları özendirmek için 1983 yılında yürürlüğe giren 2634 sayılı “Turizm Teşvik Kanunu” ile arttığı gözlenmiş ve özellikle 1985 yılından sonra “Kalkınmada Özel Önem Taşıyan Sektör” kapsamına alınması ile birlikte sektöre yönelik büyük bir yatırım talebi oluşmuştur (Kozak, 1995).

Turizm yatırımları, sektöre sağlanan bu imkanların etkisiyle Tablo 6’da da anlaşılacağı gibi, 1983-1991 yılları arasında sürekli reel bir artış eğiliminde olmuştur. 1992 yılından itibaren de reel düzeyde gerilemeye başlamıştır. Bunda en önemli etken teşviklerdeki duraklama olmuştur (Egeli, 1997; Varlıer, 2002).

Tablo 6’da görüldüğü üzere, turizm yatırımlarının toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payı 1980 yılında %0.6 iken, bu oran 1985 yılından 1991 yılına kadar kademeli olarak büyüyerek %4 seviyesine ulaşmıştır. Burada dikkati çeken nokta, körfez bunalımından diğer sektörlerin sabit sermaye yatırımlarının fazla etkilenmemesine karşın turizm sektöründe sabit sermaye yatırımlarında belirgin bir düşüşün olmasıdır. 1991 yılından sonra turizm yatırımlarındaki azalmaya paralel olarak 1997 yılına kadar %2.1 seviyesine kadar düşmüştür. 1998 yılı sonrasında ise bu düşüş yerini yeniden hareketlenmeye bırakmış ve 2000 yılında %4 ve 2003 yılında ise %6 seviyesine ulaşmıştır.

Tablo 6. Turizmde Sabit Sermaye Yatırımları (SSY)

Yıllar	Turizm (SSY) Milyar \$ (I)	Toplam (SSY) Milyar \$ (II)	I/II (%)
1980	73.1	11952.0	0.6
1985	153.4	10707.9	1.4
1986	316.3	13573.5	2.3
1987	438.2	16437.9	2.6
1988	550.8	16886.2	3.2
1989	726.3	18052.7	4.0
1990	992.2	24649.5	4.0
1991	976.0	24555.0	4.0
1992	1082.0	37619.0	2.9
1993	1056.0	47834.0	2.2
1994	712.0	32060.0	2.2
1995	974.0	41182.0	2.4
1996	980.0	46314.0	2.1
1997	1050.0	51000.0	2.1
1998	1450.0	50120.0	2.8
1999	1625.0	41335.0	3.9
2000	1860.0	46940.0	4.0
2001	1181.0	27142.0	4.3
2002	1538.0	33234.0	4.6
2003	2718.0	44500.0	6.1

Not : TL verileri ait olduğu yılın ortalama dolar alış kuruna çevrilmiştir.

Kaynak : 1980-1988 DPT (TKB Turizm El Kitabı, s.49); 1989-2003 DPT Temel Ekonomik Göstergeler.

Ele alınması gereken bir diğer konu ise, turizm sektörüne olan yabancı sermayenin ilgisidir. Bilindiği gibi Türkiye 1980'den itibaren yabancı sermayenin önünü açacak düzenlemeler yapmaya başlamış ve 1989 yılındaki 32. Sayılı Karar ile yabancı sermayenin önündeki engelleri kaldırmıştır (Aslan, 1997; Berksoy ve Saltoğlu, 1998). Yabancı sermaye ile ilgili yasal düzenlemelerdeki gelişmelere rağmen, Türkiye'ye gerek siyasal istikrarsızlık ve gerekse makroekonomik dengesizlikler nedeniyle yeterince yabancı sermaye gelmemiştir (Berksoy ve Saltoğlu, 1998; Ulusoy ve Karakurt, 2001; Kar ve Kara, 2003). Gelen sınırlı miktardaki yabancı sermaye ise turizm sektörüne yeterince ilgi göstermemiş (Ekinici ve Ekinici, 1993; Varlıer, 2002) ve gösterilen ilgi ise yatırım yapmaktan çok işletmeci olarak gelmek şeklinde kendisini göstermiştir (Olalı ve Timur, 1988).

TURİZM GİDERLERİNİN İTHALAT GİDERLERİ İÇİNDEKİ PAYI

Tablo 7’de görüldüğü gibi, turizm giderlerinin istikrarlı bir artışından veya azalışından söz etmek mümkün olamamaktadır.

Tablo 3 ile Tablo 7 karşılaştırıldığında, özellikle 1984 yılından itibaren ihracat gelirleri içerisinde turizm gelirlerinin artışı karşısında turizm giderlerinin oldukça az olduğu gözlenmektedir.

Tablo 7. Turizm Giderlerinin İthalat Giderleri İçindeki Payı

YILLAR	İTHALAT Milyon \$ (I)	TURİZM GİDERLERİ Milyon \$ (II)	II/I (%)
1980	7 909.4	114.7	1.5
1984	10 756.9	276.8	2.6
1985	11 343.4	323.6	2.9
1986	11 104.8	313.6	2.8
1987	14 158.0	447.7	3.2
1988	14 335.0	358.0	2.5
1989	15 792.0	565.0	3.6
1990	22 302.0	520.0	2.3
1991	21 047.0	592.0	2.8
1992	22 871.0	776.0	3.4
1993	29 428.0	934.0	3.2
1994	23 270.0	866.0	3.7
1995	35 709.0	912.0	2.6
1996	43 627.0	1 265.0	2.9
1997	48 559.0	1 716.0	3.5
1998	45 921.4	1 753.9	3.8
1999	40 686.7	1 471.0	3.6
2000	54 502.8	1 711.0	3.1
2001	41 939.1	1 738.0	4.1
2002	50 831.7	1 880.0	3.7
2003	64 742.0	2 113.3	3.3

Kaynak : Turizm Bakanlığı (2001) ve Merkez Bankası, Elektronik Veri Dağıtım Sistemi.

İncelenen yıllar içerisinde turizm giderleri, Tablo 7’de görüldüğü gibi, 1980 sonrasında kambiyo mevzuatında yapılan değişiklikler, yurt dışına çıkışların serbest bırakılması ve yolcuların beraberinde götürebilecekleri döviz miktarının artırılması sonucu ilk defa olarak 1984 yılında 276,8 milyon dolar gibi yüksek bir düzeye ulaşmıştır (TOBB, 1989:134). 1985 yılında turizm giderleri, 323.6 milyon dolara yükselirken, 1986 yılında %0,1’lik bir azalma göstererek 313,6 milyon dolara inmiştir. Diğer yıllarda da artış ve azalışlar sürmüştür. Ancak ithalat giderleri içerisindeki pay bir yıl hariç %

4'ün üzerine çıkmamıştır. Bu payın düşük olması da, sektörün milli gelire sağladığı fayda açısından önem arz etmektedir.

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE TURİST SAYILARININ VE GELİRLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Türkiye özellikle 1990'lı yıllarda dünyada turizm piyasasında ilgi duyulan bir ülke konumuna gelmiştir. Daha önceleri Türkiye'nin tarihi yerleri ile ilgi duyulan bir ülke konumundayken, artık tatil yapmak için düşünülen bir ülke konumuna geldiği görülmektedir. Buna karşın dünya turizmi içindeki payı incelendiğinde payın çok küçük bir düzeyde olduğu görülmektedir.

Tablo 8'de görüldüğü gibi Türk turizm gelirlerinin dünya turizm gelirleri içindeki payı, 1980 yılında % 0,3 iken 1985 yılında bir sıçrama göstererek, % 1,3 seviyelerine ulaşmıştır. Bu oranın bazı yıllarda düştüğü görülmüş, örneğin körfez krizinin olduğu 1991 yılında % 0,96 oranında kalmıştır. Aynı zamanda değişim oranları incelendiğinde de dünyadaki gelirlerde önemli bir düşüş gözlenirse de; 1991 ve 1999 yıllarında Türkiye'nin turizm gelirlerinde % 17 ve 33'lük gibi yüksek oranda düşüşler gözlenmektedir.

Bunun da en büyük sebebi olarak turizm sektörünün diğer sektörlerle oranla ulusal ve uluslararası ölçekteki ekonomik ve politik gelişmelerden daha çabuk etkilenmesi gösterilebilir (Egeli, 1997; Tosun, 2001).

Diğer yandan uluslararası turizm faaliyetleri toplu olarak incelendiğinde ülkenin aldığı payın oldukça iyi düzeyde olduğu, 1980 yılında dünyadaki turist sayısı içinde Türkiye'nin aldığı pay yüzde 0,45 iken bu oran sürekli yükselerek 1991 yılı sonu itibariyle yüzde 1,2 düzeyine ulaştığı görülmektedir (Tablo 8). Bu oran 1999 Marmara depremi etki haricinde istikrarlı olarak artmış ve 2001 yılı sonu itibariyle yüzde 1,67 düzeyine ulaşmıştır. Türk turizminin dünya turizmi içerisinde yerinin yükselmesinde en büyük etkenlerden bir tanesi olarak, turizme konu olan ürün ve hizmetlerin kalitesinin yükselmesi gösterilebilir.

Türkiye'de 1993 yılı terör olayları ve Marmara Depremi yılı 1999 hariç, körfez krizinin olumsuz etkilerine rağmen, turist talebinde büyük gelişme görülmüştür. Bu olumlu gelişmenin nedeni olarak Türkiye'nin yeni bir pazar ve çekici olması gösterilebilir. Tüm bu gelişmelere rağmen Türkiye turizm potansiyelinin ortalama %3'ünü kullanabilmektedir (Ateş, 1992:38). Bu potansiyelin büyük bir çoğunluğu da Akdeniz ve Ege kıyılarında olup, deniz, kum, güneş turizmi şeklindedir. Oysa, Türkiye'nin bugün dünya turizmine sunabileceği bir çok turistik çeşitliliği de bulunmaktadır.

Tablo 8. Dünyada ve Türkiye’de Turist Girişleri, Turizm Gelirleri, Değişim Oranları ve Dünya İçinde Türkiye’nin Payı

YILLAR	DÜNYA				TÜRKİYE				DÜNYA İÇİNDE TÜRKİYE’NİN PAYI %	
	TURİST SAYISI		TURİZM GELİRİ		YABANCI TURİST SAYISI		TURİZM GELİRİ		YABANCI ZİYARETÇİ	TURİZM GELİRİ
	TOPLAM Milyon	DEĞİŞİM ORANI	TOPLAM Milyar \$	DEĞİŞİM ORANI	TOPLAM	DEĞİŞİM ORANI	TOPLAM 1000 \$	DEĞİŞİM ORANI		
1980	286	1,03	105	26,37	1 288 060	-15,46	326 654	16,36	0,45	0,31
1985	327	3,42	118	4,77	2 614 924	23,51	1 482 000	76,43	0,80	1,26
1990	457	7,21	263	19,04	5 389 308	20,86	3 225 000	26,15	1,18	1,22
1991	464	1,48	278	5,38	5 514 897	2,33	2 654 000	-17,71	1,19	0,96
1992	503	8,49	315	13,52	7 076 096	28,31	3 639 000	37,11	1,41	1,15
1993	519	3,12	324	2,85	6 500 638	-8,13	3 959 000	8,79	1,25	1,22
1994	550	6,05	354	9,23	6 670 618	2,61	4 321 000	9,14	1,21	1,22
1995	550	-0,03	406	14,75	7 726 886	15,83	4 957 000	14,72	1,40	1,22
1996	597	8,40	436	7,24	8 614 085	11,48	5 962 100	20,28	1,44	1,37
1997	611	2,39	436	0,09	9 689 004	12,48	8 088 549	35,67	1,59	1,86
1998	627	2,61	442	1,47	9 752 697	0,66	7 808 940	-3,46	1,56	1,77
1999	650	3,75	455	2,87	7 487 285	-23,23	5 203 000	-33,37	1,15	1,14
2000	698	7,29	477	4,88	10 428 153	39,28	7 636 000	46,76	1,49	1,60
2001	694		464		11 618 969		8 932 000		1,67	1,92

Kaynak: DTÖ, Turizm İstatistikleri Yıllığı, 2001.

TURİZM YATIRIMLARININ TURİZM GELİRLERİ VE TURİST SAYISI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN EKONOMETRİK ANALİZİ

Türkiye’de turizm yatırımlarının turizm gelirleri ve Türkiye’ye gelen yabancı turist sayısı üzerindeki etkilerini ampirik olarak ölçmek olanaklıdır. Bu amaçla bu çalışmada Türkiye’de turizm yatırımları ile gelen yabancı turist sayısı, turizm gelirleri ve turizm işletme belgeli yatak sayısı arasındaki ilişki ekonometrik olarak incelenmiştir.

Veri Seti ve Kaynaklar

Çalışmada 1980-2000 dönemine ait yıllık veriler kullanılmış ve Tablo 9’da verilmiştir.

Tablo 9’daki Turizm Yatırımları, Turizm Gelirleri, Turizm İşletmesi Belgeli Yatak Sayısı ve Yabancı Ziyaretçi Sayısı, *Turizm Bakanlığı Yatırımlar Genel Müdürlüğü, Turizm Bakanlığı İstatistik Bölüm Şefliği*, ilgili yıllara ait *Turizm İstatistikleri Bültenleri, DPT-Temel Ekonomik Göstergeleri, Dünya Turizm Örgütü verileri* ve *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı* İnternet sitesinden temin edilmiştir. Turizm yatırımlarının 1980 sonrasında artış göstermesi sebebiyle 1980-2000 yılları arası gözlem dönemi olarak alınmış ve yıllık veriler kullanılmıştır.

Tablo 9. 1980-2000 Yılları Arası Türkiye'deki Turizm Yatırımları, Gelirleri, İşletme Belgeli Tesis Yatak Sayısı ve Yabancı Ziyaretçi Sayısı

Yıllar	Turizm Yatırımları (Milyon \$)	Turizm Gelirleri (Milyon \$)	Turizm İşl. Belgeli Tesis Yatak Sayısı	Yabancı Ziyaretçi Sayısı
1980	97.4 (*)	326.6	56044	1288060
1981	66.5 (*)	381.2	58.242	1405311
1982	69.2 (*)	370.3	62372	1391717
1983	58.0	411.0	65934	1625099
1984	87.7	840.0	68266	2117094
1985	140.9	1482.0	85995	2614924
1986	306.4	1215.0	92129	2391085
1987	434.6	1721.1	106214	2855546
1988	553.8	2355.2	122306	4172727
1989	742.1	2556.5	146086	4459151
1990	1 000.4	3225.0	173227	5389308
1991	975.8	2654.0	200678	5514897
1992	1 114.7	3639.0	219940	7076096
1993	1 056.3	3959.0	235238	6500638
1994	711.5	4321.0	265136	6670618
1995	988.4	4957.0	280463	7726886
1996	967.4	5962.1	301524	8614085
1997	1 052.2	8088.5	313298	9689004
1998	1 362.1	7808.9	314215	9752697
1999	1 602.6	5203.0	319313	7487285
2000	1 789.1	7636.0	325168	10428153

Kaynak: DTÖ, Turizm İstatistikleri Yıllığı (1980-2002); (*) Turizm Bakanlığı Yatırımlar Veri Tabanı No: 1991/12.

Modellerin Tanımlanması ve Değişkenlerin Belirlenmesi

Burada öncelikle tahmin edilecek modellerin (Türkiye'nin genel bir turizm yatırımlarını, gelen turist sayısını ve turizm gelirlerini belirleyen faktörlerin) belirlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle yapılması gereken belirlenen değişkenlerin tanıtımı ve modele katılma gerekçelerinin açıklanmasıdır. Egeli (1997), geliştirmiş olduğu modeli basit regresyon yöntemi ile tahmin etmiş ve enflasyon ve döviz kuru gibi parasal değişkenlerin gelen turist sayısı ve turizm gelirleri üzerindeki etkilerini ortaya koymaya çalışmıştır.

Bu çalışmada ise geliştirilen reel değişkenler arasında bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiş ve tahmin edilecek olan ekonometrik modellerde değişken olarak, Turizm Yatırımı, Turizm Gelirleri, Türkiye'ye Gelen Yabancı Turist Sayısı ve Turizm İşletme Belgeli Konaklama Tesisleri'ndeki Yatak Sayısı kullanılmıştır. Değişkenlerin modele alınmasının rasyonelitesi şu şekilde açıklanabilir.

Turizm Yatırımı (I): Genel olarak turizm yatırımları, turizm gelirleri ve turist sayısı değişkenleriyle ilişkilendirilmektedir. Buna göre turizm yatırımları; Türkiye'ye gelen turist sayısındaki artış, diğer bir deyişle; ülke turizmine talep artışı sonucunda, turizm sektöründe yapılacak yatırımları ifade etmektedir. Dolayısıyla turist sayısında ve turizm gelirlerinde olacak artışın turizm yatırımlarını olumlu etkileyeceği düşünülmektedir.

Turizm Gelirleri (G): Turizm işletme belgeli tesis sayısı ve yatak kapasitesinin artması sonucunda ülkeye gelen turist sayısı artacağından turizm gelirleri de buna bağlı olarak artış gösterecektir. Yani normal şartlar altında beklenen, ülke turizmine olan talebi karşılayacak turizm yatırımı yapıldığında; ülkeye gelen turist sayısı artacak, dolayısıyla turizm gelirleri artacaktır.

Yabancı Turist Sayısı (T): Ülkeye giriş yapan yabancı vatandaşları ifade etmektedir. Türkiye'deki turizm yatırımlarındaki bir artışın normal şartlar altında tercih edilen bir destinasyon olan ülkeye giriş yapacak turist sayısını artıracığı beklenmektedir. Turist sayısını etkileyecek en önemli yatırım faktörü ise, turizm işletme belgeli konaklama tesisleri oda ve yatak sayısıdır. Yatak sayısı da turizm yatırımının en önemli fonksiyonudur. Dolayısıyla turizm yatırımları turist sayısı üzerinde etkilidir.

Turizm İşletme Belgeli Yatak Sayısı (Y): Turizm yatırımlarının en büyük dilimini ifade eden kısmıdır. Konaklama işletmeleri; turizm gelirleri ve turist sayısı üzerinde, turizm yatırım etkisinin en önemli faktörüdür. Bu sebeple yapılacak analizde turizm yatırımları yerine denklemlerde işletme belgeli tesis yatak sayısı kullanılacaktır.

Yukarıdaki değişkenler arasındaki ilişkileri ekonometrik olarak tahmin etmek için aşağıdaki modeller oluşturulmuştur:

$$\text{Log } G_t = b_0 + b_1 \text{Log } I_t + u_t \quad (1)$$

$$\text{Log } G_t = b_0 + b_1 \text{Log } I_t + b_2 \text{Log } T_t + u_t \quad (2)$$

$$\text{Log } G_t = b_0 + b_1 \text{Log } I_t + b_2 \text{Log } Y_t + u_t \quad (3)$$

$$\text{Log } T_t = b_0 + b_1 \text{Log } I_t + u_t \quad (4)$$

$$\text{Log } T_t = b_0 + b_1 \text{Log } I_t + b_2 \text{Log } Y_t + u_t \quad (5)$$

$$\text{Log } T_t = b_0 + b_1 \text{Log } Y_t + u_t \quad (6)$$

$$\text{Log } I_t = b_0 + b_1 \text{Log } T_t + b_2 \text{Log } G_t + u_t \quad (7)$$

$$\text{Log } Y_t = b_0 + b_1 \text{Log } T_t + u_t \quad (8)$$

Modellerde kullanılan değişkenler yukarıda tanımlanmıştır. Burada u ise, hata terimini göstermektedir. Hata terimi, gerçekleşen ile tahmin edilen arasındaki farktır.

Analiz Sonuçlarının Değerlendirilmesi

Denklem parametrelerinin tahmininde En Küçük Kareler (EKK) yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemin temel özelliği, modellerdeki parametreleri (b'leri) öyle tahmin edelim ki hata terimlerinin kareleri toplamı en küçük olsun. Bu yöntemin ayrıntıları için lisans düzeyindeki ekonometri ders kitaplarına bakılabilir (Uygur, 2001; Akkaya ve Pazarlıoğlu, 1998). Yukarıdaki modellerin tahmini ise, *PcGive 8.0 Ekonometri Paket Programı* ile yapılmış ve kullanılan veriler Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE) ve Kültür ve Turizm Bakanlığının yayınlarından derlenmiştir. Tablo 10'da birinci sütunda yukarıda önerilen ve tahmin edilen modelin numarası, ikinci sütunda bağımlı değişkenler ve birinci satırda ise ikinci sütunda yer alan söz konusu bağımlı değişkeni belirleyen bağımsız değişkenler yer almaktadır.

Tahmin edilen denklemleri yorumlamadan önce diagnostik test sonuçları dikkate alındığında, yapılan tahminlerin ekonometrik sorunlar (birinci dereceden otokorelasyon, değişen varyans, normal olmayan dağılım ve fonksiyonel biçimin yanlış seçilmesi gibi) taşımadığı görülmektedir. Sadece 2. denklemin hata terimleri arasında ilişki olduğu görülmüş (otokorelasyon sorunu) ve bu sorun Cochrane-Orcutt yöntemi ile giderilmiştir. Yapılan tahminlerde ekonometrik sorunlarının olmaması, bu sonuçların yorumlanabilir ve anlamlılık testlerinin güvenilir olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 10. Tahmin Edilen Modeller

		Sabit	Log I	Log T	Log Y	Log G		R ² RSS
Model I	Log G	9.354 (22.93)	0.85 (13.06)	-	-	-		0.89 2.27
Model II	Log G	-2.33 (2.50)	0.068 (0.68)	1.30 (7.25)	-	-		0.90 0.30
Model III	Log G	0.011 (0.005)	0.29 (2.032)	-	1.07 (4.058)	-		0.94 1.18
Model IV	Log T	11.74 (43.77)	0.57 (13.30)	-	-	-		0.90 0.98
Model V	Log T	3.95 (3.87)	0.10 (1.67)	-	0.89 (7.69)	-		0.97 0.22
Model VI	Log T	2.43 (5.046)	-	-	1.075 (26.62)	-		0.97 0.26
Model VII	Log I	-14.30 (-3.22)	-	0.90 (1.18)	-	0.45 (0.88)		0.90 2.58
Model VIII	Log Y	-1.89 (-3.64)	-	0.90 (26.62)	-	-		0.97 0.22

Not: Parantez içindeki rakamlar ilgili katsayının hesaplanan t-değerini göstermektedir

Tahmin edilen modellere ilişkin diagnostik test sonuçları ise Tablo 11’de görülmektedir.

Tablo 11: Diagnostik Test Sonuçları

	Model I	Model II	Model III	Model IV	Model V	Model VI	Model VII	Model VIII
Otokorelasyon	F(2,17) = 2.54	F(2,15) = 0.74	F(2,16) = 1.89	F(2,17) = 3.09	F(2,16) = 1.22	F(2,17) = 0.29	F(2,16) = 3.57	F(2,17) = 0.37
Normal Dağılım	Chi ² (2) = 1.24	Chi ² (2) = 1.057	Chi ² (2) = 1.14	Chi ² (2) = 2.43	Chi ² (2) = 0.10	Chi ² (2) = 0.0058	Chi ² (2) = 4.54	Chi ² (2) = 0.48
Değişen Varyans	F(2,16) = 0.678	F(4,12) = 1.78	F(4,13) = 0.72	F(2,16) = 2.58	F(4,13) = 0.22	F(2,16) = 0.058	F(4,13) = 1.083	F(2,16) = 0.62
RESET	F(1,18) = 0.049	F(1,16) = 2.223	F(1,17) = 4.65	F(1,18) = 3.09	F(1,17) = 1.90	F(1,18) = 5.52	F(1,17) = 2.86	F(1,18) = 2.89

Turizm sektörünün gelir, yatırım ve turist sayısına bağlı olarak oluşturulan sekiz ayrı modelde turizm sektörüne ilişkin değişkenler arasındaki ilişkiler ekonometrik olarak incelenmiş ve söz konusu değişkenler arasında etkileşimin olduğu görülmüştür. Yukarıdaki modellerin tahmin edilmesiyle elde edilen sonuçlar aşağıdaki şekilde yorumlanabilir.

Model I, b_1 katsayısının istatistiki olarak anlamlılığı turizm gelirlerinin turizm yatırımları tarafından belirlendiği anlamına gelmektedir. Bu sonuç, 1980-1990 dönemine ait verileri basit regresyon kullanarak ekonometrik olarak tahmin yapan Alsay (1993)’ın bulguları ile de örtüşmektedir. Yukarıda tahmin edilen Model I için R^2 değeri; 0,89 çıkmıştır. Bu değer, bağımlı değişken olan turizm gelirlerindeki değişmelerin %89’unun, bağımsız değişken olan turizm yatırımlarındaki değişmeler tarafından açıklandığını göstermektedir. Yapılan tahminlerde tam logaritmik bir yapı kullanılmıştır. Bu dönüşüme ekonometrik tahminlerde değişkenler arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi doğrusallaştırmak için sıkça başvurulmaktadır. Tam logaritmik fonksiyonlarla yapılan tahminlerde açıklayıcı değişkenin katsayısı (b_1) esneklik değerini vermektedir. Diğer bir ifadeyle, turizm yatırımlarındaki %1’lik artış, turizm gelirlerini %0.85 artırmaktadır. Burada turizm yatırımlarının; uzun vadeli bir yatırım gerektirmesi, sabit sermayenin yoğun olması ve turizm sezonunun henüz tüm yıla yayılamaması gibi faktörlerle, turizm yatırımları ve turizm gelirleri arasında bir gecikme olduğu da görülmektedir.

I. Modeldeki bağımsız değişken olan turizm yatırımına ek olarak; ülkeye gelen yabancı turist sayısı eklenerek tahmin edilen Model II’deki katsayılarından b_1 %5 anlamlılık seviyesinde istatistiki olarak anlamsız iken, b_2 aynı anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlıdır. Bu denklem için R^2

değeri; 0,90 çıkmıştır. Yapılan tahmine göre, istatistiki olarak anlamlı olan b_2 şu şekilde yorumlanabilir: Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısındaki %1'lik artış, ülkenin turizm gelirlerini % 1.3 kadar artırmaktadır. Alsay (1993)'da gelen turist sayısının turizm gelirlerinin bir belirleyicisi olduğunu basit regresyon analizinde göstermiştir.

Model III'te ise, bağımsız değişken olan Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı yerine, turizm işletme belgeli tesis yatak sayısı alınmıştır. Bağımlı değişken olarak turizm gelirlerinin yer aldığı bu modelde bağımsız değişkenlerin (turizm yatırımları ve işletme belgeli tesis yatak sayısı) katsayılarının her ikisi de istatistiki olarak (b_2 , %1 seviyesinde, b_1 ise %5 seviyesinde) anlamlıdır. Sonuç olarak turizm işletme belgeli tesislerdeki yatak sayısı da turizm yatırımının alt kolu olduğundan turizm yatırımının dolaylı olarak etkisinin olduğunu da bu modele göre söylemek mümkündür. Bu denklem için R^2 değeri; 0,94 olarak gerçekleşmiştir. Açıklayıcı değişkenlerin katsayıları (b_1) ve (b_2) aşağıdaki şekilde yorumlanabilmektedir. Turizm yatırımlarındaki %1'lik artış diğer değişkenlerde bir değişme yokken, turizm gelirlerini %0.29 oranında artırmakta, diğer taraftan turizm işletme belgeli tesis yatak sayısındaki %1'lik artış diğer değişkenler sabit kalmak şartıyla, ülkenin turizm gelirlerini % 1.07 oranında artırmaktadır.

Model IV ülkedeki turizm yatırımlarının ülkeye gelen yabancı turist sayısı üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığını belirlemek için oluşturulmuştur. Tablo 10'a göre, turizm yatırımlarının ülkeye gelen yabancı turist sayısını doğrudan etkilediği ve artırdığı görülmektedir. Bu denklem için R^2 değeri; 0,90 çıkmıştır. Açıklayıcı değişkenin katsayısı (b_1) esneklik değerine göre, turizm yatırımlarındaki %1'lik artış, Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısını %0.57 oranında artırmaktadır. Burada bir yatırımın gerçekleştirilmeye başlanması ile tamamlanması ve dolayısıyla gelen turist sayısı arasında bir gecikmenin de olduğu unutulmamalıdır.

Model IV'e, bağımsız değişken olarak turizm işletme belgeli tesis yatak sayısı eklenip genişletilerek elde edilen Model V'in tahmin edilmesi; turizm yatırımının ülkeye gelen yabancı turist sayısını belirlemedeki etkisinin azaldığı hem küçülen katsayısından, hem de istatistiki anlamlılığının düşmesinden anlaşılmaktadır. Diğer taraftan turizm işletme belgeli tesis yatak sayısı, Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısını belirleyen önemli bir değişken olarak kendisini göstermektedir. Model III'te görülen sonucun benzeri bu modelde de görülmektedir. Bu da; turizm işletme belgeli tesislerdeki yatak sayısı da turizm yatırımının alt kolu olduğundan turizm yatırımının dolaylı olarak etkisinin olduğudur. Bu denklem için R^2 değerinin oldukça yüksek bir değer aldığı (0,97) görülmektedir. Tam logaritmik fonksiyonda açıklayıcı değişken katsayıları olan (b_1) ve (b_2) esneklik değerlerine göre, turizm yatırımlarındaki %1'lik artış, Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısını %0,10 oranında artırırken, turizm işletme belgeli tesis yatak sayısındaki %1'lik artış,

Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısını % 0,89 oranında artırmaktadır. Bu denklemde turizm yatırımları içinde turizm işletme belgeli tesislerin önemi, istatistiki olarak anlamlılık düzeyinden anlaşılmaktadır.

Model V'te bağımsız değişken olan ve istatistiki olarak %10 anlamlılık seviyesinin altına düşen turizm yatırımları denklemden çıkartılarak oluşturulan Model IV'ün tahmin sonuçlarına göre, turizm işletme belgeli tesis yatak sayısının Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısını belirleyen faktörlerden biri olduğu anlaşılmaktadır. R^2 değeri 0,97 olarak çıkmıştır. Açıklayıcı değişkenin katsayısı olan (b_1) esneklik değerine göre, Turizm işletme belgeli tesis yatak sayısındaki %1'lik artış, Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısını %1,07 oranında artırmaktadır.

Model VII'de bağımlı değişken olarak turizm yatırımları alınmış olup, bağımsız değişken olarak ise Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı ve turizm gelirleri alınmıştır. İlk altı modelde istatistiki olarak yapılan tahminlerin tersi bir sonuca ulaşıp ulaşılamayacağı tahmin edilmeye çalışılmıştır. Önceki modellerin hepsinde turizm yatırımlarının, Türkiye'ye gelen turist sayısı ve turizm gelirleri üzerinde dolaylı ve direkt olarak etkisinin olduğu görülmekteyken, bu denklemde turist sayısı ve turizm gelirlerinin, turizm yatırımlarını belirlemede etkili olup olmadığı da incelenmiş ve sözkonusu değişkenlerin istatistiki olarak anlamlı olmadığı görülmüştür. Diğer bir ifadeyle; turizm yatırımlarının bir bütün olarak turizm gelirleri ve Türkiye'ye gelen turist sayısı ile kuvvetli bir ilişkiye sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak turizm yatırımının kuvvetli bir göstergesi olan turizm işletme belgeli tesis yatak sayısı, Model VIII'de bağımlı değişken olarak değerlendirildiğinde turizm yatırımlarının dolaylı olarak Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı ve turizm gelirleriyle kuvvetli bir ilişki içinde olduğu istatistiki olarak görülecektir.

Turizm yatırımının diğer bir göstergesi olan turizm işletme belgeli tesis yatak sayısının bağımlı değişken olarak alındığı Model VIII'de; Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısının ülkedeki turizm işletme belgeli tesis yatak sayısını belirleyen bir değişken olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuç model V ile beraber değerlendirildiğinde, Turizm işletme belgeli tesis yatak sayısı ile Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısı arasında güçlü bir ilişkinin varlığını açığa çıkarmaktadır. R^2 değeri 0,97 olarak çıkmıştır. Buna göre bağımlı değişkendeki değişmelerin % 97'si bağımsız değişkenlerde değişmeler tarafından açıklanabilmektedir. Aynı şekilde açıklayıcı değişkenin katsayısı (b_1) esneklik değerine göre, Türkiye'ye gelen yabancı turist sayısındaki %1'lik artış, Turizm işletme belgeli tesis yatak sayısını % 0,90 oranında artırmaktadır.

Modeller genel olarak değerlendirildiğinde turizm yatırımlarının ülkeye gelen turist sayısı üzerinde önemli etkisinin olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Ülkeye gelen turist sayısının da ülkenin turizm gelirleri üzerinde

aynı oranda etkili olduğu görülmektedir. Buna göre turizm yatırımlarının turizm gelirleri üzerinde doğrudan bir etki yarattığından söz edilebilmektedir. Diğer taraftan bu yatırımların dolaylı etkilerinin olması da söz konusudur. Diğer bir ifadeyle, Model VII'de turizm yatırımlarının bağımlı değişken olarak Türkiye'ye gelen turist sayısı ve turizm gelirleri tarafından çok etkilenmediği görülmektedir. İstatistiki olarak Model VII'nin devamı olarak kurulan Model VIII'de turizm yatırımının önemli bir çeşidi olan işletme belgeli tesis yatak sayısını belirlemede gelen turist sayısı ve turizm gelirlerinin yüksek seviyede anlamlı olduğu da gözlemlenen bir sonuç olmaktadır. Böylece turizm yatırımları bütünüyle olmasa da önemli bir çeşidi olan tesis yatak sayısına yapılan yatırımlarıyla turizm gelirleri ve gelen turist sayısı tarafından etkilenmektedir.

SONUÇ

Günümüzde turizm, sanayileşmiş ülkelerde bir çok kişi için bir yaşam biçimi ve tüketim şeklini almaktadır. Sanayileşmiş ülkelerin nüfusunun yarısından fazlası yabancı ülkelere yılda en az bir kez seyahat etmektedir. Bu sebeple, turizmin yirminci yüzyıla damgasını vurduğu gibi yirmi birinci yüzyıla da damgasını vuracağı beklenmektedir. Turizm, ülke ekonomisine de bir çok açıdan katkıda bulunma potansiyeli olan ve “bacasız fabrika” olarak adlandırılan önemli bir sektördür.

Türkiye'de 1960'lardan bugüne kadar hazırlanan bütün kalkınma planlarında turizmin geliştirilmesine değinilmiştir. Kalkınma planları incelendiğinde, planların büyük çoğunluğunda turizm için alınan ortak konular; turizmin ödemeler dengesine katkısının artırılması, özel sektörün turizm yatırımı yapmasının özendirilmesi, teşvik, kredi, fon uygulaması, turizm arzının artırılması, fiziki planlamanın yapılması, turizmde eğitime önem verilmesidir. Bu bağlamda, Turizm teşvik yasasıyla 1980'li yıllarda turizm sektöründe I. Atılım dönemi yaşanmıştır. Turizm yatırımları, 1980-1996 yıllarında yüksek enflasyon yaşanan yıllarda bile artış göstermiştir. Bu artışlarda en önemli etken hibe türü yardımlar olmuştur. İşletme belgeli tesis yatak sayısı, turizm gelirleri ve yabancı turist sayısında en önemli artışlar da bu yıllarda gerçekleşmiştir. Teşvik uygulaması sonucu toplam sabit sermaye yatırımları içinde 1980 yılında % 0,5 paya sahip olan turizm yatırımları, 1991 yılında % 4,0'a yükselmiştir. Ayrıca turizm gelirlerinin dış ticaret açığını kapama oranı yıllar itibariyle dalgalanmalar gösterse de genel anlamda %50 seviyelerinin üzerinde gerçekleşmektedir. Bu sebeple Türkiye için turizm gelirlerinin, dış ticaret açığının giderilmesinde vazgeçilmez bir kaynak teşkil ettiği belirtilmektedir.

1980 yılından günümüze kadar Türkiye'de turizmin yatırım, gelir ve tanıtım anlamında büyük gelişmeler olmuştur. Diğer taraftan 2000'li yıllarda

oluşacak değişimlere ayak uyduracak güce sahip olup, sadece iyi bir organizasyon gerekmektedir. Ayrıca yeni yatırımları artırmak yerine yatırım safhasındaki tesisleri tamamlayarak işletmeye kazandırılması sağlanmalıdır. Turizm çeşitleri geliştirilerek sezonu uzatacak turizm çeşitlerine yatırım yapılmalıdır. Bu bağlamda yapılan ekonometrik çalışmalar göstermektedir ki, turizm yatırımları, gelen turist sayısı ve yatak sayısı turizm gelirlerini belirleyen en önemli faktörlerdir. Diğer taraftan gelen turist sayısı ise turizm yatırımları ve yatak sayısı tarafından belirlenmektedir. Son olarak gelen turist sayısının yatak sayısını belirleyen en önemli faktör olduğu da görülmektedir.

Turizm olayı, varlığını ve ağırlığını 1980'li yıllardan sonra hissettirmeye başlamış ve ekonomide gerçek katkısı bu yıllardan sonra görülmüştür. Bu katkının devamını sağlayabilmek için; hem doğaya, hem tarihe ve hem de kültüre dayalı turizm açısından şanslı bir ülke olma özelliğini koruyarak, olanaklarını parasal yararlarına dönüştürmede, piyasa takibi ve pazarlamanın bütün yollarla yürütülmesi de sağlanmalıdır. Türkiye turizminin uzun vadede dünyanın büyük bir destinasyonu haline gelmesi ve turizm ülkesi olarak konumlanması için öncelikle turizmin tüm ülkeye ve mevsimlere yayılması, bu doğrultuda alt yapının sağlanması, ayrıca mevcut tesislerin modernizasyonu gerekmektedir. 12 aya yayılmış ve çeşitlendirilmiş ürünlerle, Türkiye pek çok alanda iddialı ve gözde bir destinasyon haline gelebilecektir.

KAYNAKÇA

- AĞAOĞLU, O. K. (1994) *Turizm yatırımlarında Kaynak Kullanımı ve Verimlilik Sorunları*, Yayın No:520, Milli Prodüktivite Merkezi, Ankara.
- ALSAY, L. (1993) *Yıllar İtibariyle Türk Turizmindeki Gelişmeler ve Doğurduğu Sonuçlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muhasebe Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- ALTINOK, S. (1998) *Turizmin Ekonomideki Yeri ve Turizmin Serbest Bölgesi Uygulamasının Türk Ekonomisine Katkıları*, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- AKKAYA, Ş. ve PAZARLIOĞLU, M. V. (1998) *Ekonometri I*, 4. Baskı, İzmir: Anadolu Matbacılık.
- ARUOBA, Ç. ve ALPAR, C. (1992) *Türkiye Ekonomisi Sektörel Gelişmeler*, Özyurt Matbaacılık, Ankara.
- ASLAN, N. (1997) *Uluslararası Özel Sermaye Akımları: Portföy Yatırımları ve Sıcak Para Hareketleri*, 2.Baskı., Türkmen Kitabevi, İstanbul.
- ATEŞ, A. (1992) *AB Ülkeleri Bizimle Yarışamazlar, İktisat İşletme ve Finans*, Cilt:7, No:72.

- BARUTÇUGİL, İ. S. (1982) *Turizm İşletmeciliği*, Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yay. No: 3-018-0061, Bursa.
- BERKSOY, T. ve SALTOĞLU, B. (1998) *Türkiye Ekonomisinde Sermaye Hareketleri*, Mega Ajans Basımevi, İstanbul.
- BULUT, E. (2000) Türk Turizminin Dünyadaki Yeri ve Dış Ödemeler Bilançosundaki Etkisi, *Gazi Üniv. İ.İ.B.F.Dergisi*, 3.
- ÇAKIR, P. (2001) Turizmin Ekonomiye Katkısı Üzerine Genel Bir Yaklaşım, *Anadolu Üniv., İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt:XVII, Sayı:1, 377-393.
- ÇİMAT, A. ve BAHAR, O. (2003) Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi İçindeki yeri ve Önemi Üzerine Bir Değerlendirme, *Akdeniz Üniv., İ.İ.B.F. Dergisi*, Sayı:6, 1-18.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), (1980-1988) *Turizm El Kitabı*, DPT, Ankara.
- DPT, (2003) *Development of Tourism in Turkey*, DPT, Ankara.
- DPT, *Temel Ekonomik Göstergeler*, (değişik sayıları), DPT, Ankara.
- Dünya Turizm Örgütü (DTÖ), *Turizm İstatistikleri Yıllığı (1980-2002)*.
- EGELİ, H. A. (1997) Türk Turizminin Gelişimini Etkileyen Faktörler ve Diğer Sektörlerle İlişkisi, *Dokuz Eylül Üniv., İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt:12, Sayı:2, 111-133.
- EKİNCİ, Y. ve EKİNCİ, A. (1993) *Turizm Amaçlı Yabancı Sermaye Yatırımlarının Türk Ekonomisine Etkileri*, Turizm Yıllığı, Ankara.
- HAMİTOĞULLARI, B. (1968) Türkiye’de Turizm ve İktisadi Kalkınma, *Ankara Üniv., S.B.F. Dergisi*, Cilt:XXIII, No:3, 79-131.
- İÇÖZ, O. ve KOZAK, M. (1998) *Turizm Ekonomisi*, Ankara: Turhan Kitabevi.
- İLKİN, A. ve DİNÇER, M. Z. (1991) *Turizm Kesiminin Türk Ekonomisindeki Yeri ve Önemi*, Ankara: TOBB Yay.
- KAR, M. ve KARA. M. A. (2003) “Türkiye’ye Yönelik Sermaye Hareketleri ve Krizler, *Dış Ticaret Dergisi*, Temmuz, Yıl:8, Sayı:29, 46-80.
- KOZAK, M. vd. (1997) *Turizm İlkeler – Kavramlar*, 3. Baskı, Ankara:Turhan Kitabevi.
- KOZAK, M. (1995) Türkiye’de Turistik Arz İle ilgili Bazı Ekonomik Değişkenlerin Dış Turizm talebi Üzerine Etkisi, *TUGEV Dergisi*, Sayı:33.
- Merkez Bankası, Elektronik Veri Dağıtım Sistem, <http://www.tcmb.gov.tr>.

- OLALI, H. ve TİMUR, A. (1988) *Turizm Ekonomisi*, İzmir: Ofis Matbaacılık.
- ÖZGÜR, H. M. (1993) 2000'li yıllarda Türkiye'nin Lokomotif Sektörü Turizm Olacak, *Ekonomik Vizyon*, Yıl: 66, Sayı: 3, Mayıs Haziran.
- PIRNAR-TAVMERGEN, İ. (1998) Turizmin Ekonomiye Olumlu Etkileri ve Türkiye Örneği, *Hazine Dergisi*, Ekim, Sayı:12, 53-66.
- ŞAHİN, A. (1990) *İktisadi Kalkınmadaki Önemi Bakımından Türkiye'de Turizm Sektöründeki Gelişmelerin Değerlendirilmesi*, Ankara: TOBB.
- TOBB, (1989) *İktisat Raporu 1989*, TOBB, Ankara.
- TOSKAY, T. (1989) *Turizm: Turizm Olayına Genel Yaklaşım*, 3. Baskı, Der Yayınları, İstanbul.
- TOSUN, C. (1999) An Analysis of the Economic Contribution of Inbound International Tourism in Turkey, *Tourism Economics*, 5(3), 217-250.
- TOSUN, C. (2001) Challenges of Sustainable Tourism Development in the Developing World: The Case of Turkey, *Tourism Management*, 22, 289-303.
- TOSUN, C., TIMOTHY, D. J. ve ÖZTÜRK, Y. (2003) Tourism Growth, National Development and Regional Inequality in Turkey, *Journal of Sustainable Tourism*, 11(2&3), 133-161.
- TUNÇ, A. ve SAÇ, F. (1998) *Genel Turizm*, Ankara, Detay Yayınevi.
- Turizm Bakanlığı, (2002) *Turizm İstatistikleri 2001*, Mayıs, Turizm Bakanlığı Yatırımlar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Turizm Bakanlığı (2001) *Turizm İstatistikleri Bülteni*, Ankara: Turizm Bakanlığı..
- Turizm Bakanlığı, *Yatırımlar Veri Tabanı*, No: 1991/12.
- TURSAB, <http://www.tursab.org.tr>.
- TURSAB, <http://www.tursab.org.tr/33.htm>
- TURSAB, <http://www.tursab.org.tr/21.html>
- UĞURLU, İ. (2002) *Dünyada ve Türkiye'de Turist Sayısı ve Turizm Gelirlerinin Yıllara Göre Değişim Oranları*, Turizm Bakanlığı Yatırımlar Genel Müdürlüğü, İstatistik Araştırma Şubesi, Ankara.
- ULUSOY, A. ve KARAKURT, B. (2001) Türkiye'ye Yönelik Sermaye Hareketleri ve Ekonomik Etkileri, *Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 38 (Ocak), 45-46.
- UYGUR, E. (2001) *Ekonometri: Yöntem ve Uygulama*, Ankara: İmaj Yayıncılık,

VARLIER, O. (2002) Türkiye’de Turizm Yatırımlarının Dünü, Bugünü, Geleceęi, II. *Turizm Őurası Bildirileri*, Cilt1, Ankara.

YARCAN, Ő. (1996) *Türkiye’de Turizm ve UluslararasılaŐma*, Yayın No: 603, İstanbul: Boęaziçi Üniversitesi Yayınları.

Copyright of Akdeniz University Faculty of Economics & Administrative Sciences Faculty Journal / Akdeniz Universitesi Iktisadi ve Idari Bilimler Fakultesi Dergisi is the property of Akdeniz University Faculty of Economics & Administrative Sciences and its content may not be copied or emailed to multiple sites or posted to a listserv without the copyright holder's express written permission. However, users may print, download, or email articles for individual use.